

Ireneusz Sikora

"Młoda Polska : legendy i światopoglądy", pod red. Tadeusza Bujnickiego i Jerzego Illga, Katowice 1983 ; [recenzja]

Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej 77/2, 359-363

1986

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

w zakresie pism politycznych, supozycje Limanowskiego o udziale Mochnackiego w „Dekadzie Polskiej”⁵⁹ oraz stanowczo wyrażoną hipotezę Kozaneckiego o autorstwie przekładu *Słów wieszczych* Lamennais’go⁶⁰, przypisywanego zwykle Jełowickiemu. Nietrudno zauważyć, że potwierdzenie choć części tych i tym podobnych hipotez może istotnie zmodyfikować nasz obraz Mochnackiego. Mówiąc inaczej, istnieje obawa, że bez tekstologiczno-edytorskiego uporządkowania całości spuścizny ewentualna kolejna naukowa monografia może zmienić się łatwo w obracanie się wokół ciągle tych samych, aż nadto różnorodnych i „elastycznych” formuł interpretacyjnych, bez możliwości budowania nowych argumentacji, osadzonych w empirii.

Jacek Kubiak, Zbigniew Przychodniak

MŁODA POLSKA. LEGENDY I ŚWIATOPOGLĄDY. Pod redakcją Tadeusza Bujnickiego i Jerzego Ilga. Katowice 1983. Uniwersytet Śląski, ss. 160 + errata na wklejce. „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach”. Nr 610. (Redaktor serii „Historia Literatury”: Ireneusz Opacki. Recenzenci: Michał Głowiński, Janusz Maciejewski, Stefan Treugutt, Marta Wyka. Indeks zestawiała Krystyna Kralkowska-Gątkowska).

Literatura polska lat 1890—1918 najwyraźniej nie znajduje się w centrum zainteresowań historyków literatury ze śląskiego ośrodka uniwersyteckiego. Pobieżny nawet przegląd tematyki licznych publikacji wydanych przez Uniwersytet Śląski w ostatnim dziesięcioleciu oraz zorganizowanych sesji naukowych pozwala stwierdzić, że prac poświęconych Młodej Polsce jest zdecydowanie mniej niż prac traktujących o literaturze staropolskiej, romantyzmie i zjawiskach literackich dwudziestolecia międzywojennego. Jeśli pominąć skrypt-antologię pt. *Młoda Polska* (1977), sporządzony przez Jerzego Paszka na potrzeby dydaktyki uniwersyteckiej, to do nielicznych prac poświęconych tej epoce zaliczyć należy przede wszystkim znakomite studium tegoż autora *Styl powieści Wacława Berenta* (1976) oraz tom 7 „Prac Historycznoliterackich” (1977), zawierający studia z literatury pozytywistycznej i młodopolskiej. Interpretacje dwóch ważnych tekstów epickich — *Dumy o hetmanie* Stefana Żeromskiego i *Wity* Tadeusza Micińskiego — znaleźć można także w tomie zbiorowym *Literatura i historia* (1982).

Tom *Młoda Polska. Legendy i światopoglądy* jest więc w zasadzie pierwszą księgą zbiorową katowickich polonistów dotyczącą wyłącznie tej epoki literackiej. Problematyka zawartych tu pięciu rozpraw podporządkowana została zagadnieniom zasygnalizowanym już w jej podtytule, a mianowicie — analizie popularnych legend literackich funkcjonujących w prozie tego okresu oraz eksplikacji założeń ideowo-poznawczych wpisanych w struktury wybranych utworów literackich Tadeusza Micińskiego, Stanisława Przybyszewskiego i Jana Lemańskiego, założeń pozwalających mówić o odrębnych światopoglądach pisarskich tych twórców.

Otwierająca tom rozprawa Jana Laskego *Z problematyki legendy napoleońskiej* to ciekawa próba komparatystycznego omówienia trzech powieści o tematyce napoleońskiej z początku w. XX — *Huraganu* Wacława Gąsiorowskiego, *Popiołów* Stefana Żeromskiego, *Końca epopei* Kazimierza Tetmajera — przede wszystkim w kontekście ich aprobatorywnego bądź polemicznego stosunku do legendy o wielkim

⁵⁹ B. Limanowski, *Historia demokracji polskiej w epoce porozbiorowej*. Wstępem poprzedził i przypisami opatrzył A. Leinwand. Warszawa 1983, s. 235.

⁶⁰ Kozanecki, *op. cit.*, s. 726.

cesarzu, utrwalonej w świadomości społecznej i tradycji literackiej. Swoje obszerne rozważania autor skupił na dwóch zagadnieniach: w jakim stopniu źródła historyczne zdeterminowały kształt świata przedstawionego omawianych powieści¹, a zwłaszcza — czy miały charakter legendotwórczy, oraz w jakim zakresie omawiane teksty powieściowe powielają wytworzone już stereotypy ikonograficzne i literackie Napoleona i jego epoki. Szczegółowa analiza porównawcza fabuł i wykorzystanych źródłowych materiałów historiograficznych pozwoliła autorowi rozprawy na wskazanie różnic w sposobach ich powieściowej adaptacji: każdy z trzech pisarzy, akceptując w zasadzie romantyczny kształt legendy o wielkim wodzu Francuzów i jego epoce², wysuwał na plan pierwszy zupełnie inne elementy historyczne. Tak więc — rzecz ujmując przed wszystkim materiału o charakterze anegdotycznym, Żeromski dążył do odkonwencjonalizowania obrazu wojen napoleońskich, kładąc duży nacisk na sceny okrucieństw i przemocy, Tetmajer natomiast próbował uchwycić historiozoficzny sens epopei napoleońskiej. Nasuwające się przy okazji analiz omawianych powieści zagadnienie wpływu poetyki źródła historycznego na sposób narracji nie zostało jednak podjęte w tej rozprawie³. Świadectwem pisarskiej „uległości” Gąsiorowskiego, Żeromskiego i Tetmajera wobec oddziaływania napoleońskiej legendy jest — stwierdzony przez Laskego — wysoki stopień stereotypizacji świata przedstawionego tych tekstów, widoczny w sposobach kreowania głównych bohaterów, zwłaszcza Napoleona, ale także księcia Józefa Poniatowskiego⁴, postaci ułana i obrazu polskiej kawalerii. Młodopolska powieść historyczna o epoce napoleońskiej, ukazana w niej wizja wybitnej jednostki i historii, zdominowana została — taki jest końcowy wniosek rozważań — przez wyobrażenia i stereotypy o proveniencji romantycznej.

Specyfika napoleońskiej legendy literackiej wyznaczona została w znacznej mierze prawidłowościami procesu historycznego pierwszych lat XIX wieku, w przeciwieństwie do legendy Stanisława Przybyszewskiego, która mieści się całkowicie w obrębie procesu historycznoliterackiego obejmującego schyłek stulecia ubiegłego i początek obecnego. Inaczej mówiąc, mit osobowy Napoleona jest produktem wielkiej historii, legenda Przybyszewskiego jest wytworem środowiska literackiego i samego pisarza.

Józef Dynak — autor rozprawy *Nasi dekadenci. Literackie konterfekty Przybyszewskiego* — od lat zajmował się tym zagadnieniem, czego efektem były liczne artykuły zamieszczone w czasopismach i tomach zbiorowych⁵ oraz złożona w Wy-

¹ Sytuację dokładnie odwrotną pod względem metodologicznym omawia S. Treugutt (*Wpływ literatury na historiografię napoleońską*. W zbiorze: *Dzieło literackie jako źródło historyczne*. Warszawa 1978), odwołując się jednak przede wszystkim do literatury francuskiej.

² Zob. M. Janion, M. Żmigrodzka, *Romantyzm i historia*. Warszawa 1978, s. 212—250.

³ Zob. T. Bujnicki, *Źródło w narracji powieści historycznej*. W: *Sienkiewicz i historia. Studia*. Warszawa 1981.

⁴ Romantyczną genezę legendy księcia Józefa omawiają: Janion, Żmigrodzka, *op. cit.*, s. 273—311. — A. Kijowski, *O dobrym Naczelniku i niezłomnym Rycerzu*. Kraków 1984, s. 7—44. Zob. też J. Cieślowski, *Książę Józef Poniatowski. Stereotypowy obraz bohatera*. „Prace Literackie” t. 11/12 (1970).

⁵ J. Dynak: *Literackie portrety młodopolskiego cygana*. „Życie Literackie” 1977, nr 52; *O „charakter narodowy” Stanisława Przybyszewskiego*. „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego”. *Prace Historycznoliterackie*, t. 7 (1977), s. 60—90; *Stanisław Przybyszewski w świetle legendy i satyry polskiej*. W zbiorze: *Słowianie*

dawnictwie „Śląsk” monografia pt. *Kształtowanie się legendy i autolegendy Stanisława Przybyszewskiego*. Tragiczna śmierć w styczniu 1985 przerwała działalność naukową tego młodego historyka literatury — rozprawa *Nasi dekadenci* jest jedną z ostatnich jego publikacji. Przedmiotem badawczego oglądu stały się tu liczne powstałe na przełomie wieków utwory literackie z kluczem, których bohaterem był autor *Dzieci szatana*. Entuzjastyczna lub niechętna ocena postaci Przybyszewskiego i zjawiska obyczajowo-literackiego zwanego przybyszewszczyzną częściowo pokrywała się z podziałami pokoleniowymi: przedstawiciele „starych” i ich adherenci w swych powieściach i dramatach (np. Sewer w *Legendzie*, Bałucki w *Pamiętniku Munia*, Gąsiorowski w *Modernistach*) zdecydowanie negowali modernizm jako kierunek literacki, dlatego też Przybyszewski przedstawiany był przez nich jako uosobienie wszelkiego moralnego zła i estetycznego hochsztaplerstwa. Również spora część rówieśników literackich Przybyszewskiego — m.in. Andrzej Niemojewski w *Listach człowieka szalonego*, Adolf Nowaczyński w opowiadaniu *Gladius tavernalis*, Maciej Szukiewicz w dramacie *Utuda* — zakwestionowała nie tylko moralną stronę działalności zwolenników „nowej sztuki”, ale również wartość artystyczną tworzonych przez nich dzieł. W ten sposób w obrębie pokolenia modernistów powstała antymodernistyczna opozycja literacka. Pozytywny wizerunek duchowego przywódcy młodego pokolenia znaleźć można natomiast w kilku mało znanych utworach Tadeusza Rittnera, Emmy Jeleńskiej, Leona Rygiera, Edwarda Paszkowskiego, w których Przybyszewski ukazany został jako społeczny nonkonformista i literacki nowator. Większość satyrycznych portretów autora *Confiteor* stworzona została przez pisarzy drugo- i trzeciorzędnych: ich utwory, dzisiaj już kompletnie zapomniane, a swego czasu bardzo popularne, w dużym stopniu przyczyniły się do utrwalenia legendy o wielkim archicyganie.

Światopoglądową część omawianej pracy zbiorowej otwiera świetnie sprobrematyzowany i erudycyjny szkic Jana Tomkowskiego *Świat gnozy Tadeusza Micińskiego*, który potraktować można jako kolejną odpowiedź badaczy polskiego modernizmu⁶ na sformułowaną przed laty sugestię, aby podjąć wreszcie próbę „rozpiątania całego tego kłębu problemów, jakim są poglądy filozoficzne, parafilozoficzne i parareligijne”⁷ autora *Bazylissy Teofanu*. Autor, precyzując na wstępie rozumienie terminów „gnoza” i „gnostycyzm” w literaturze przedmiotu (‘wiedza tajemna, dostępna tylko wybranym, przeciwstawiana wierze’; ‘jedna z form historycznych owej ezoterycznej wiedzy łączącej w sobie elementy chrześcijaństwa, filozofii hellenistycznej i religii Wschodu’), przez pryzmat szczególnie tej pierwszej kategorii analizuje dwa dzieła Micińskiego z początkowej fazy jego twórczości: tom *W mroku gwiazd* i poemat *Niedokonany*. Zrekonstruowany przez Tomkowskiego świat gnostycznych wyobrażeń i poetyckich dyskusji Micińskiego koncentruje się wokół rozważań na temat istoty Lucyfera (lucyferyzmu) i jego stosunku do Boga, ontologicznych i etycznych przesłanek uzasadniających bunt upadłego Anioła, dwo-

w *świecie antynorm Stanisława Przybyszewskiego*. Wrocław 1981; W *świecie mitów: Jazon i Anteusz*. „Litteraria” t. 13 (1981), s. 73—94; *Przybyszewski i „przybyszewszczyzna” w krzywym zwierciadle satyry*. W zbiorze: *Stanisław Przybyszewski. W 50-lecie zgonu pisarza. Studia*. Wrocław 1982.

⁶ Zob. H. Floryńska, *Spadkobiercy Króla-Ducha. O recepcji filozofii Słowackiego w światopoglądzie polskiego modernizmu*. Wrocław 1976, s. 91—173. — Z. Kuderowicz, *Artyści i historia. Koncepcje historiozoficzne polskiego modernizmu*. Wrocław 1980, s. 160—172. — R. Padoł, *Filozofia religii polskiego modernizmu*. Kraków 1982, *passim*.

⁷ T. Wróblewska, *Recepcja, czyli nieporozumienia i mistyfikacje*. W zbiorze: *Studia o Tadeuszu Micińskim*. Kraków 1979.

istości Boga, który ujawnia się w wierszach i poemacie jako okrutny, karzący Jehowa i cierpiący, przebaczący Chrystus, wreszcie — ciekawego ujęcia paraleli postaci Lucyfera i Jezusa. Końcowa część rozważań to propozycja ukazania fundamentalnych zasad rządzących światem gnozy autora *Wity*: jest to — według Tomkowskiego — cierpienie, w równym stopniu determinujące działalność Stwórcy i Szatana, oraz fatalizm, określający sens, a właściwie bezsens istnienia człowieka na ziemi.

Liczne w ostatnich latach studia o prozie fabularnej twórcy *Confiteor*⁸ w znaczący sposób dopełnia rozprawa Krystyny Kralkowskiej-Gątkowskiej *Świat postaci w powieściach Stanisława Przybyszewskiego*. Autorka pracy, opierając się na teoretycznych ustaleniach samego twórcy na temat własnej praktyki powieściowej (m.in. też o świadomej rezygnacji z narracji auktorialnej, podrzędnym znaczeniu fabuły i przeniesieniu akcji do wnętrza duszy bohatera), podjęła próbę — którą uznać trzeba za udaną i szczegółowo udokumentowaną — wykazania zależności, jakie istnieją pomiędzy stylem narracji wybranych pięciu tekstów (*Homo sapiens*, *Dzieci szatana*, *Synowie ziemi*, *Powrót*, *Krzyk*) a konstrukcją głównych postaci. Wobec konieczności precyzyjnego ustalenia związków pomiędzy głównym protagonistą — najczęściej bohaterem „prowadzącym” powieściową narrację — a pozostałymi osobami autorka pracy musiała dokonać analizy kompozycji wyselekcjonowanych utworów, aby móc ostatecznie określić ich artystyczne i światopoglądowe założenia. Dalsze obszernie rozważania poświęcone więc zostały omówieniu funkcji i semantyki tytułów wspomnianych powieści, symbolicznie nacechowanym nazwiskom bohaterów literackich, konstrukcji głównych bohaterów i estetyczno-metafizycznej koncepcji miłości wpisanej w teksty, wreszcie — technice tworzenia postaci będących projekcją wewnętrznego „ja” protagonisty. Ustalenia analityczno-interpretacyjne doprowadziły autorkę do kilku ważnych wniosków: niewielka liczba postaci, zarówno w warstwie narracji, jak i w płaszczyźnie świata przedstawionego, oraz wynikająca stąd ograniczona liczba relacji osobowych były zabiegiem kompozycyjnym świadomie zastosowanym przez pisarza. Służyć one miały przede wszystkim „wyłożeniu” podstawowej idei filozoficznej, iż powołaniem jednostki wyjątkowej (najczęściej artysty) jest odkrywanie prawd o charakterze metafizycznym i ujawnianie prawdziwej sytuacji człowieka w świecie, zwykle przy pomocy sztuki bądź anarchystycznej destrukcji. W ten sposób — twierdzi Kralkowska-Gątkowska — stał się Przybyszewski twórcą powieści o człowieku idei, kontynuowanej następnie w wersji groteskowo-ironicznej przez Romana Jaworskiego i Stanisława Ignacego Witkiewicza⁹.

Omawiany zbiór prac zamyka studium Aleksandra Nawareckiego pt. *Poezja dziecienniałyłch starców. (O twórczości Jana Lemańskiego)*. Autor — jak przystało na znawcę wierszowanych tekstów Józefa Baki¹⁰ — przeprowadził ciekawą paralelę pomiędzy młodopolskim bajkopisarzem i satyrykiem a twórcą *Uwag o śmierci*

⁸ Zob. S. Eile, *Powieść „nagiej duszy”*. „Teksty” 1973, nr 1. — J. Zieliński, *Pierwsze zdanie „Homo sapiens”*. „Teksty” 1977, nr 1. — G. Matuszek, *Próba analizy stylu powieści Stanisława Przybyszewskiego. (Na przykładzie powieści „Krzyk”)*. „Ruch Literacki” 1979. — J. Dynak, *„Krzyk” Stanisława Przybyszewskiego jako powieść sensacyjno-kryminalna*. W zbiorze: *Literatura popularna. Folklor. Język*. T. 1. Katowice 1981. — M. Wyka, *Przybyszewski-powieściopisarz*. W zbiorze: *Stanisław Przybyszewski. W 50-lecie zgonu pisarza*.

⁹ Zob. R. Nycz, *Gest śmiechu. Z przemian świadomości literackiej początku w. XX. (Do pierwszej wojny światowej)*. „Pamiętnik Literacki” 1977, z. 4.

¹⁰ Por. A. Nawarecki: *Sarmacki kanibalizm księdza Baki*. „Pamiętnik Literacki” 1981, z. 3; *Umieranka księdza Baki*. Jw., 1983, z. 1.

niechybnej. Wspólnota ich literackich światopoglądów ukazana została w przypadku Lemańskiego nie na materiale całości jego dorobku, lecz na podstawie wybranych zbiorów (*Zwierzyniec*, *Jasełka*, *Księga Rodzaju*), w których to Nawarecki dostrzegł, iż ich autor, podobnie jak Baka, pod względem genologicznym inspirowany był średniowiecznym bestiariem, poetyką *danse macabre*. Dostrzegł w nich też obsesyjną wręcz fascynację śmiercią, niechęć do wszelkich przejawów witalizmu (zwłaszcza prokreacji), liczne zbieżności motywów, stylu języka poetyckiego, a nawet podobieństwa wersyfikacyjne. Instrumentalne traktowanie literatury i moralizatorsko-dydaktyczne tendencje dostrzegalne w twórczości obu pisarzy skazały Lemańskiego — on najbardziej nas tu interesuje — na konieczność dokonywania karkołomnych (a nie zawsze szczęśliwych) wyborów innowacji gatunkowych, które w dużym stopniu przesądziły o kuriozalności oraz wtórności artystycznej części jego dzieł i skazały je na całkowite zapomnienie. Studium Nawareckiego napisane zostało prawdopodobnie na początku lat osiemdziesiątych (nie podano, niestety, dokładnej daty powstania) — z niejaką satysfakcją można dzisiaj stwierdzić, iż jeden z sądów autora okazał się już nieaktualny, ten mianowicie, „że recepcja Lemańskiego praktycznie zakończyła się na odnotowaniu przypadku »odnowienia bajki«” (s. 134). Wydanie w serii książek zapomnianych *Ofiary królowny*¹¹ i publikacja obszernie historycznoliterackiej pracy Władysława Hendzla¹² zdaje się świadczyć o stopniowym przewartościowywaniu pisarskiego dorobku Jana Lemańskiego.

Syntetyzując uwagi i spostrzeżenia, jakie budzi lektura tego niewielkiego w sumie zbioru rozpraw o literaturze przełomu XIX i XX wieku, można stwierdzić, że tom *Młoda Polska. Legendy i światopoglądy* jest dobrą prezentacją możliwości naukowych młodych badaczy ze śląskiej uczelni. Publikacja ta, ważna merytorycznie, w istotny sposób wzbogaca dotychczasowy stan badań nad literaturą Młodej Polski.

Ireneusz Sikora

Kazimierz Bartoszyński, *TEORIA I INTERPRETACJA. SZKICE LITERACKIE*. Warszawa 1985. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, ss. 344.

Pisał Benedetto Croce: „System filozoficzny jest jak dom, który (jako że podlega niszczącej sile żywiołów) gdy tylko zostanie zbudowany i ozdobiony, wymaga usilnych i wytrwałych starań o to, by go zachować. Aż przychodzi moment, gdy nie wystarcza odnawiać go i podpieierać, lecz trzeba go zburzyć i odbudować od fundamentów”¹. Dom nie odnawiany — dopowiedzmy — szybko niszczeje i chociaż z czasem może stać się miłą dla oka ruiną, to jednak, niszcząc, traci swą podstawową funkcję, ulega degradacji. Kazimierz Bartoszyński pisze w swej książce także o procesie degradacji, który staje się udziałem tekstów naukowych w obrębie „kultury typu nie zamkniętego”. W kulturze tego typu, uznającej prymat reguł konstruowania wypowiedzi nad samymi wypowiedziami, każdy tekst naukowy ujmowany być musi jako otwarty, podatny na uzupełnienia i modyfikacje, w końcu — tak jak dom, o którym pisał Croce — na ostateczne zakwestionowanie jego najważniejszej funkcji.

¹¹ J. Lemański, *Ofiara królowny. Powieść fantastyczna. Wstęp i przypisy*: M. Puchalska. Kraków—Wrocław 1985.

¹² W. Hendzel, *Ironista i marzyciel. O życiu i twórczości Jana Lemańskiego*. Opole 1984.

¹ B. Croce, *Zarys estetyki*. Przekład zbiorowy. Przejrzał i wstępem poprzedził Z. Czerny. Warszawa 1961, s. 23.